

Ињж, СТЕВО ПОПОВИЋ

Центар за унапређивање шумарства СРЦГ — Титоград

Једно мишљење о оправданости држања коза у СРЦГ*

Питање оправданости држања коза у СРЦГ све више заокупља не само друштвено-политичке и стручне форуме и институције него и ширу јавност. Ово питање се не поставља само у Црној Гори него и уопште у Југославији. Оно се у току прошле године разматрало и на ширем регионалном плану, јер је у септембру засједала специјална комисија за козе ФАО организације, која послјиде обиласка и савјетовања са политичким и стручним представницима СФРЈ, Грчке, Турске и Кипра, треба владама ових земаља да преда документациони материјал и мишљење о корисности, односно штетности држања коза, као и друге модалитете у вези са овим питањем. Наше је мишљење да је с обзиром на привредну важност овог проблема у СРЦГ, обавезно требало да се неко од стручњака из Црне Горе укључи у та савјетовања пошто су се у њих укључили и неки стручњаци из других социјалистичких република гдје је овај проблем много мање важан него у Црној Гори.

Још у вријеме ликвидације коза и међу стручним радницима и у широј јавности мишљења о корисности акције ликвидације коза нијесу била јединствена. Иако је Закон о ликвидацији коза био спроведен са великом ригорозношћу, ипак „сјеме није било потпуно истражено“, о чему свједочи податак да на територији општинских скупштина Цетиња и Никшића већ данас постоје неколике хиљаде коза неплемените расе. Ширењу „илегалног матичног стада“, које је у вријеме ликвидације било склоњено на најнеприступачнијим теренима, умногоме је доприносила и немарност органа који су требали Закон да спроводе у живот, као и илегални увоз коза из крајева наше земље гдје оне нијесу биле потпуно ликвидирание.

* Објављујући овај чланак, који представља ауторово лично мишљење, Редакција жели да подстакне дискусију о овом проблему.

Значајан подстицај за даље ширење коза, нарочито у привредно јако депресивним регионима Црне Горе (катунској нахији, Пјешивцима, Рудинама, Дуги, Голији) стоји у чињеници што је ликвидацијом коза привреда тих крајева фактички много изгубила а ништа није добила, сем што су створени услови за обнову грмолике и жбунасте вегетације, која, сем за брст и пашарење, нема никакво друго економско значење. Околност да ликвидација коза није ничим компензирана (иако је ова акција у оно вријеме била потпуно исправна, с обзиром на то што је требало да она послужи као прва мјера у мелиорацији деградираних површина), код већине грађана, па чак и protagonista ове акције у приличној мјери временом се кориговало мишљење у оправданост једне административне мјере која за собом није имала одговарајућу материјалну базу. До корекције ових мишљења нарочито је дошло у снм кракшим регионима Црне Горе гдје је сточарство, првенствено козарство, дуго било, а још је и данас, једина важнија привредна дјелатност на селу.

А *приори* полазећи од провјерене истине да су козе, и не само козе него и овце, па и говеда и све друге животиње које брете, газе, кидају, вршљају и хране се шумском пашом *у основи* *за шуму и рационално интензивно газдовање шумом штетне*, сматрамо да у свим шумама било општедруштвеним било приватним, Законом треба забранити шумску пашу. Трeбало би да тај закон обухвати не само економске него и деградиране шуме и шикаре, односно шибљак-формације, нарочито ако се оне налазе на потенцијално богатим шумским земљиштима, које трансформацијом или конверзијом могу у релативно кратком року ступити у активну шумску производњу. Од колике је штете шумска паша, и то не од коза него и од „безазлених оваца“, нека за примјер послуже смрчеве састојине Дурмитора које су у великој већини заражене црвеном трулежи (*Trametes radiciperda*), и то тако да скоро свако стабло споља изгледа здраво, међутим, кад се посјече и обори, јасно се уочава да се од жилишта према врху пружа црвена трулеж која смањује техничку употребљивост тих стабала више од 50%. Ово гљивично обољење које је, проузроковано не само пашом него и гажењем стоке у шуми, пријети да потпуно зарази наше најбоље смрчеве шуме, што је у ствари велики губитак за привреду, јер је скоро 60% стабала у смрчевим шумама Дурмитора заражено том болешћу. На опасност од ове болести својевремено, приликом проласка кроз Црну Гору, упозорио је и проф. Лајбундгут, експерт ФАО из Цириха. (Његов извјештај с пута по Југославији организацији ФАО).

Елаборатом „Стање и услови развоја шумарства и дрвне индустрије Црне Горе“, који је радила Привредна комора СРЦГ 1963. године, у шумско-производном погледу Црна Гора је подијељена у два карактеристична подручја. Једно од њих је југозападни дио Црне Горе, тј. подручје крша, а друго сјевероисточни

у коме се налази пет шумскопривредних организација и које је интересантно са шумскопривредног гледишта, јер у њему постоје сви повољни природни услови за економичну биолошку производњу индустријског и техничког дрвета. Граница између ова два подручја углавном са мањим или већим одступањима коинцидира са границом распрострањења геолошке подлоге кречњака, односно силиката.

Крашко подручје СРЦГ, као и крашко подручје читаве наше земље, карактерише велики проценат деградираних површина са специфично врло неповољним условима за шумску, па и биљну производњу. Површина крашког подручја Црне Горе износи 871 000 ха и чини 16% укупне површине крашког подручја СФРЈ. Као крашки дио СРЦГ из практичних разлога сматра се административно подручје ових општинских скупштина чија су сједишта: Улцињ, Бар, Будва, Котор, Херцег-Нови, Цетиње, Титоград, Даниловград, Никшић, Плужине, Шавник и Жабљак. (Напомиње се да граница административно-територијалних јединица не коинцидира са границама два карактеристична подручја, како стоји у елаборату Привредне коморе „Стање и услови развоја шумарства и дрвне индустрије Црне Горе“).

Структура укупне површине крашког дијела Црне Горе према врсти искоришћавања и производном стању земљишта јесте следећа:

а) Пољопривредне површине	74 000 ха или	8%
б) Шумске површине	286 000 „ „	33%
ц) Деградиране површине	511 000 „ „	59%

Таква структура произилази из статистичких података. Међутим, како за оцјену појединих категорија искоришћавања није постојао јединствени критеријум, многе су очито деградиране површине укључене у шумске површине тако да је површина деградираних терена сигурно много већа.

Пошто је знатан дио шумских површина крашког дијела Црне Горе укључен у активну шумску производњу и саставни је дио никшићког и пљеваљског шумско-привредног подручја чијим шумама газдују шумско-привредне организације, то тај дио уопште не би могао да уђе у разматрање у вези са оправданошћу држања коза. Наравно да у том погледу не долази у обзир ни сјевероисточни дио Црне Горе, тј онај дио ове Републике који се претежно налази у рејону најбољих економских шума и у којему се налазе четири шумско-привредна подручја, и то: пљеваљско, тарско, лимско и ибарско.

С обзиром на то што на територији никшићке и плужинске општинске скупштине постоје врло велика подручја деградираних површина која уопште не долазе у обзир за било какву шумску привреду, а једино су мање-више подесна за биљну

производњу на бази сточарства, то из разлога што не располажемо структуром свих површина у тим општинама, док се не би извршила диференцијација оних површина које служе активној шумској производњи од оних које би дошле у обзир за биљну производњу на бази сточарства и док се не би утврдило у којој мјери ове површине могу утицати на водене акумулације у никшићком дољу, — сматрамо да их за сада не би требало узимати у разматрања у вези са оправданошћу држања коза. Према нашој процјени, читаво подручје црног граба са црним јасеном (*Fraxinet-ostryetosum carpinifoliae*), које у овим општинама заузима неколико десетина хиљада хектара, могло би доћи у обзир за биљну производњу на бази сточарства, јер према стању данашње структуре ових површина, а нарочито према стању земљишта као основног и главног фактора биолошке производње шума, ова шумска асоцијација, пошто претежно расте на каменитим кречњачким теренима, уопште није подесна за било какву шумско-привредну дјелатност, осим за примитивно и екстензивно дрварење, које се уопште не би исплатило. Подручја општинских скупштина Даниловграда и Титограда неће се узети у обзир при овом разматрању из разлога што су она претежно предодређена за интензивну пољопривредну производњу.

Због свега тога у овом трактату узео се за разматрање претежно деградиране површине бившег цетињског среза, односно територије данашње Улцињске, Барске, Будванске, Которске, Херцеговске и Цетињске општинске скупштине.

Економика биљне производње једног одређеног привредног подручја дијели површине тог подручја на продуктивне и непродуктивне. Продуктивне површине дијели, опет, према томе да ли се производња на њима врши уз одржавање и повећавање производне снаге земљишта или уз њену деградацију на

- недеградиране производне површине и
- деградиране производне површине.

У сваком ужем подручју наше државне територије постоје обје врсте производних површина, али са различитим процентом њиховог учешћа.

Овај дио крашког подручја Црне Горе има површину од 234 000 ха. Та површина подијељена је према категоријама искоришћавања овако:

10⁰/₀ обрадиво пољопривредно земљиште;

10⁰/₀ шумско земљиште на којему се врши или је могућа рационална шумска производња;

20⁰/₀ потпуно стерилне површине које нијесу ни за какву производњу а

60⁰/₀ или 144 000 ха чине деградиране површине на којима постоје разни облици претежно екстензивне пољопривредне и шумске производње. Оваква производња на данашњој примитив-

ној и ситносоственичкој основи води на претежном дијелу ових површина све већој и јачој деградацији земљишта.

Структура прихода једног пољопривредног домаћинства у овом подручју различита је према производним рејонима и природним условима. Док у приморском рејону (Бока которска, Грбаљ, Паптровићи, околина Бара и Улциња) и у Црмници знатну улогу игра маслинарство и виноградарство, а дијелом и ратарство, дотле у загорском и планинском рејону (Врбања, Кривошије, читав катунска нахија и др.) главнину прихода даје врло екстензивно сточарство и примитивна ратарска производња. Према томе је и дио приноса са деградираних површина различит.

Егзистенција сељачких газдинстава тог подручја само на бази пољопривредне производње у данашњим условима могућа је само за један ограничени њихов број. Обично су потребна допунска средства у разним облицима. Гдје тих средстава нема, обично долази до напуштања пољопривреде и миграције радне снаге са села у градове, као и друге привредно развијеније крајеве. Према једним подацима, површина необрађених пољопривредних земљишта у читавом овом подручју износила је 1959 године 1 300 ха. Извјестан дио ових површина је напуштен јер је изгубио плодност која не може да се одржава усљед недостатка ђубрива или је захваћен ерозијом. Много је земљишта напуштено из чисто економских разлога као и усљед тога што су приноси у односу на улагања врло ниски.

Економика читавог овог подручја, нарочито његовог загорског и планинског дијела много је изгубила ликвидацијом коза. Рачуна се да их је на читавом овом подручју у вријеме ликвидације могло бити 80.000. Само на територији данашње Цетињске општинске скупштине 1953. год. је било 19 530 коза.

Савремена економска наука разматра могућности искористићавања извјесних површина на научној вегетацијској и педолошкој основи. И у разматрању деградираних површина овог подручја извршићемо њихову подјелу на бази вегетацијских типова. На тој основи ово подручје дијели се на:

1. Медитеранско подручје или подручје макије
2. Приморско подручје бијелога граба (ово подручје обухвата читав субмедитерански појас Црногорског приморја и Боке до 800—1 000 метара над морем).
3. Унутрашње подручје бијелога граба са црним јасеном (Крушевице, обронци Цетињског поља, Врела, подручје Љуботиња и Грађана, обронци Црмнице и Крајина).
4. Подручје црнога граба са јасеном (Врбања, Цуце, Геклићи, Чево, Конак, Његалица и др).
5. Буково подручје (Црквице, Реовачка планина, Бијеле Пољане, Ловћен, Хум, Румија и др.).

Због унапређивања туристичке привреде, озелењавања и пошумљавања бујичних подручја, као и спречавања ерозије, у

обзир за увођење коза не би дошла у обзир Медитеранско подручје (макија), приморско подручје бијелога граба и дио унутрашњег подручја бијелог граба на флишним теренима (Црмница). Остала подручја, укључујући и унутрашње подручје бијелог граба, изузев Црмнице, дошла би за то у обзир.

Од свих ових фитогеографских подручја најидеалније услове за увођење козарства на једној рационалној и савременој основи има унутрашње подручје црнога граба и црног јасена, које обухвата велики дио југозападног дијела Црне Горе. Оно се углавном простире на потезу од Чекања код Цетиња, обухвата читаву катунску нахију и дио Пјешиваца, Кривошије, Бањане. Рудине и дијелове Дуге и Голије, одакле залази у источну Херцеговину. Према нашој процјени, ово подручје обухвата сса 60 000 ha површине. Осим црног граба и црног јасена, у том подручју се налазе и неке друге биљне асоцијације, међу којима најзначајније мјесто заузима зановијет (*Petteria rammentacea*). Ова легуминоза је иначе у овим крајевима позната као ванредна крмна биљка.

Прије ликвидације коза, основна привредна дјелатност становништва овог подручја било је сточарство, и то првенствено на бази коза. Послије ликвидације коза констатовано је да је број говеда и оваца нешто порастао што ни издалека није било довољно да се надомјесте користи које је становништво овог краја имало од коза, чијим су укидањем ови брдски и планински крајеви изгубили један јак производни, и то врло рентабилан извор средстава за непосредну прехрану, као и робе за тржиште. Осим тога, ови рејони, како по структури вегетацијског покроба (који је претежно састављан од грмоликих и мање вриједних шумских врста, и уз врло незнатно учешће травних асоцијација које углавном мјестимично избијају из камена), тако и по конфигурацији терена који су доста непроходни, врло су неподесни за развој овчарства на данашњој основи. То скоро исто важи и за говедарство, иако говеда на обраслим површинама које су проходније, могу лакше да се исхрањују брстом него овца.

Шумска привреда је на читавом овом подручју веома слаба и примитивна. Састоји се углавном из искоришћавања огревног дрзета, које је нерационално и нерентабилно. Пошто се у овом подручју налази и нешто очуваних шума, то се израђује и нешто јелових и букових тупаца и жељезничких прагова које откупљују пољопривредне задруге са овог подручја јер им је тај начин привредне дјелатности одувijek представљао главно врело прихода.

Да шумска привреда на читавом подручју данашње јужне Црне Горе (садашње општинске скупштине са сједиштем у Улцињу, Бару, Будви, Котору, Херцег-Новом и Цетињу, односно бившег цетињског среза Цетиње, са својим волуменом у економици цијелог подручја бившег среза) не игра неку знатнију улогу,

види се из податка да у укупно оствареном дохотку на подручју среза (податак из 1957) шумарство учествује 0,36% а пољопривреда 25,36%. Из овога слиједи да су данашње могућности развоја шумарства као привредне гране на читавом овом подручју доста ограничене услед мале производне површине и слабог стања шума. Шумарство читавог овог предјела може да игра већу привредну улогу тек у даљој будућности. О тој далекој перспективи треба водити рачуна. Међутим, за економику данашњице то су врло дугорочна улагања. У та улагања не треба, разумије се, убрајати пошумљавања ради заштите земљишта од ерозије, јер ту дјелатност треба сматрати актуелном потребом, подизање вјетробраних појасева и пруга ради заштите пољопривредних површина од штетних вјетрова, естетска пошумљавања у туристичке сврхе и др.

Неповољни услови за развој шумске привреде нарочито су апострофирани у шикарама унутрашњег подручја — црног граба са црним јасеном, које се по пољопривредној статистици категоришу као пашњаци а по шумској као шикаре. Физиономски и производно, између ових површина нема никакве разлике, јер су то углавном деградирани површине обрасле дјелимично или потпуно разним грмљем или шибљем. Забраном коза створене су могућности за обнову грмолике вегетације на тим површинама, мада је земљиште са ових површина веома слабог потенцијала плодности, пошто се током миленијума деградирало испирањем и одношењем путем атмосферичке. Због тога смо мишљења да се слободно читаво подручје црног граба и црног јасена, укључујући и рејоне никшићке и плужинске општине, изузев мањих рејона који гравитирају воденим акумулацијама никшићког поља, са сигурношћу може сматрати врло подесним подручјем за развој и унапређивање сточарства на бази ситне стоке (коза).

На тим површинама не постоје уопште никакве могућности за једну рационалну рентабилну и савремену шумску производњу, јер не само што је земљиште толико испрано да на многим мјестима преовлађује матични петрографски супстрат него су и врсте шумског дрвећа које овдје расту (црни граб, црни јасен, лијеска и др.) од секундарног економског значаја, те, према садашњем стању науке и технологије у нас и у свијету, уопште нијесу подесне за производњу техничког и индустријског дрвета. Те врсте могу једино да се употребљавају за производњу огревног и ситнотехничког дрвета. Међутим, и за ту производњу мора се дуго чекати, најмање 30 и више година.

Многи стручњаци, последице ликвидације коза били су врло оптимистички расположени у погледу производње дрвне масе на овим површинама, боље рећи њиховог озелењавања, јер је у првим годинама по укидању коза (пошто је избојност из пања ових шумских врста веома јака и дуготрајна) изгледало да ће се остварити и врло велика производња дрвне масе. Међутим,

притом се није имало у виду да на деградираним површинама, нарочито у климатима који су под утицајем јадранске, односно средоземне климе, иако шумско дрвеће у младости послјије сјече показује велики прираст, оно у томе врло брзо стагнира и практички остаје на већ постигнутим димензијама. То је доказано и на брањевинама Хрватског Приморја и у Италији на шикарама које су долазиле у обзир за конверзију, па су прије уношења четинара стављане под строги шумски забран.

Имајући све то у виду, долазимо до закључка да на деградираним површинама црног грама и црног јасена, које, како смо већ навели, према нашој процјени, заузимају заједно са подручјима ових биљних асоцијација које припадају општинама никшићкој и пљужинској сса 60 000 ha, једино развој и унапређивање сточарства ситном стоком (коза), уз ратарство, може за сада обезбједити живот и створити услове за побољшање стандарда оном матичном становништву које послјије миграције остаје еталоно у овом подручју.

База за развој и унапређивање сточарства ситном стоком на овом подручју састоји се од:

а) велике обрасле површине

б) повољног вегетацијског састава са великим процентом учешћа зановијети и црног јасена;

ц) доста повољних комуникационих веза (путеви: Цетиње—Трећињево—Грахово; Цетиње—Чево—Никшић; Чево—Даниловград; Рисан—Грахово—Никшић; Никшић—Трубјела—Вилусе—Билећа; Никшић—Вир—Крстац).

д) врло повољних могућности за пласирање на тржиште живе стоке, меса, млијека, сира и др. до потрошачких центара.

Један од основних фактора за успјешан развој и унапређивање сточарства ситном стоком у овом подручју јесте напуштање досадашњих примитивних основа сточарске производње и њено постављање на савремене научне основе. У том погледу треба усагласити и организацију рада. Мишљења смо да је досадашња пракса држања стоке на ситносопственичкој основи у суштини нерационална и онемогућава примјену савремених метода искоришћавања и мелиорације деградираних површина. Ликвидација коза, поред тога што је требала да пружи предуслове за бујнији раст вегетације, имала је да створи и основе за преоријентацију екстензивног сточарства ситном стоком на један много интензивнији начин. У нашим условима та се преоријентација једино може извршити путем социјалистичког пољопривредног добра или путем задруга.

Јасно је, с обзиром на прилике читавог овог подручја, треба ли ту производњу организује или једно пољопривредно добро или једна производно-сточарска задруга, који би радили на бази савременог производног погона под стручним руководством, а ни-

како на бази простог откупа. На тај начин долазимо до сазнања да на овом подручју треба вршити подруштвљавање производње из производно-техничких разлога, јер на никаквој другој основи не би био могућ развој и унапређивање сточарске производње.

Ако се на такву основу постави развој и унапређивање сточарства у овом подручју, онда не постоји никаква запрека да се коза уведе у задружни сточарски погон или фарму под стручним руководством. У тим погонима, поред коза, могле би се држати дјелимично и овце, као и крупна стока.

Деградиране површине овог подручја у претежној су већини обрагле квалитетно добрим лисником. Његовањем и чишћењем разних изданаčkih шума и шикара, које би се проводило под стручним руководством, добива се огромна органска маса која се једино рентабилно може искоришћавати путем козарских, а дијелом и овчарских задружних погона или фарми, уколико за то буду постојале могућности.

У таквим погонима лисник чини основу исхране. Тако би у Цуцама, на примјер, структура исхране могла бити сљедећа:

а) принесена крма 85% (ова крма би могла бити састављена од 50% зановијети; 25% јасена и храста и 10% сијена);

б) паша 15%

Принесена крма се производи по одређеном турнусу. Може се рачунати да се у овом подручју може добити 25—30 метричких центи суве крме по хектару. Паша се врши непрекидним али контролисаним кретањем у одређеном правцу, такође по турнусу.

У СССР-у, на примјер, постоје на деградираним површинама Кавказа и других рејона (што је аутор ових редова имао прилике да види) колхозни који се искључиво баве сточарством, ситном стоком, и то првенствено козама. Читав рад у колхозу постављен је на савременим производно-техничким принципима. Интересантно је да сваки колхозник који ради у таквом колхозу уз окућницу може да држи одређени број стоке (свиње, говеда, овце) али не и коза, јер се тамо сматра да је држање коза на ситносопственичкој основи неспојиво не само са савременим научним рјешењима у вези са унапређивањем сточарства него и са савременим принципима мелиорације деградираних површина. Интересантно је и то да су штале за стоку наткривене и затворене само са једне стране те не представљају велике инвестиције за њихову градњу. У нас би ово питање требало подробније изучити јер су климатске прилике инак различитије него у Зикавказју.

Иначе, и сва друга питања око оснивања задруга, односно фарми, требало би детаљније изучити, и то како кроз обилазак назначеног подручја, тако и кроз рад на катастарском излучивању приватних од општедруштвених деградираних површина, јер уколико би приватне површине биле значајнијег опсега, онда би

требало težити за формирањем задруга, јер откуп ових површина од сељака, по нашем мишљењу, не би се исплатио.

Што се тиче унутрашњег подручја бијелога граба, иако не пружа услове за једно интензивно сточарство на бази ситне стоке, као што је случај са претходним подручјем, ипак би у њему требало испитати могућност држања коза, јер на том подручју постоје знатне површине деградираних шикара боље рећи камењара, (околина Цетиња, Љуботиња, Грађани), на којем би, ако би се увело једно рационално сточарство на бази коза, привредна корист била много већа од штете коју би нанијеле козе вегетацији тог подручја.

То би биле, по нашем мишљењу, могућности увођења коза на регионалној основи у СРЦГ.